Ц 753(НУКР)р4
Ц 565

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ЦИБЕНКО Ірина Петрівна

УДК 01-05

БІБЛІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Спеціальність 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв Міністерства культури і мистецтв України, м. Київ.

Науковий керівник кандидат педагогічних наук, професор
ГЕРАЩЕНКО МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ,
Київський національний університет культури і мистецтв, професор кафедри бібліотекознавства та інформаційних ресурсів

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ШВЕЦОВА-ВОДКА ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА,
Рівненський державний гуманітарний університет, професор кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства

кандидат історичних наук, доцент
ЛУТОВИНОВА ВАЛЕНТИНА ІВАНІВНА,
Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, професор кафедри інформаційних систем і технологій

Провідна установа: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису, м. Київ.

Захист відбудеться "1" червня 2005 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26807.01 у Київському національному університеті культури і мистецтв за адресою: 01133, м. Київ, вул. Щорса, 36.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського національного університету культури і мистецтв (01133, м. Київ, вул. Щорса, 36).

Автореферат розісланий "30" квітня 2005 р.

Ч 753(4УКР)Р4
Ч 565

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Розвиток української історичної науки на сучасному етапі зумовлює вивчення свого минулого значною мірою через персоніфікацію історичного процесу, оскільки науковий і творчий доробок визначних особистостей становить основу національного і державного поступу. Об'єктивному аналізу історико-культурних процесів сприяють дослідження наукової спадщини провідних учених, громадських і культурних діячів, а також персоналій, які зробили важливий внесок у розвиток вітчизняної науки.

У цьому зв'язку особливо важливою проблемою українського бібліографознавства є об'єктивна оцінка надбань та внеску видатних діячів України у розвиток вітчизняної бібліографії, діяльність яких у роки тоталітарної системи на українських землях або фальсифікувалася, або вилучалася із наукового обігу. Зокрема, вивчення бібліографічних аспектів наукової спадщини визначного вченого, громадського і політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) сприятиме популяризації його творчості, що суттєво збагачує новими ідеями вітчизняну історичну науку. Актуальність досліджуваної теми зумовлена тим, що, незважаючи на значну увагу в українській історіографії до творчої спадщини М. Грушевського, усе ж діяльність вченого в галузі бібліографії розглядалась лише побіжно. Необхідність дослідження обгрунтовується також і тим, що маловивченим аспектом діяльності М. Грушевського залишається важливий і значущий бібліографічний доробок ученого.

Здійснюючи дослідження, дисертантка керувалася намірами, насамперед, з'ясувати роль М. Грушевського у розвитку української бібліографії, виявити, вивчити та проаналізувати цей важливий зріз його наукової спадщини, освоєння бібліографічних аспектів якої дасть змогу збагатити історичні та теоретичні підвалини українського бібліографознавства.

Важливість запропонованої наукової розробки посилюється також і тим, що складова та невід'ємна частина такої широкої історико-бібліографознавчої проблеми, якою є бібліографічна діяльність багатьох представників інтелігенції України другої половини XIX – першої половини XX ст., в тому числі і М. Грушевського, ще не була предметом окремого дослідження.

Отже, тема дисертації має історико-культурологічне та історико-бібліографічне значення, чим і зумовлена її наукова актуальність.

Стан наукової розробки проблеми. Різні періоди життя і наукової творчості М. Грушевського вивчали Д. Багалій, І. Франко, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, М. Кордуба, а також О. Оглоблін, М. Антонович, О. Пріцак, В. До-

рошенко, Н. Полонська-Василенко. Сучасна українська історіографія, присвячена М. Грушевському, засвідчує прагнення дослідників до об'єктивної оцінки його наукового доробку, громадської та політичної діяльності. Суттєве розширення джерельної бази дозволило вченим Л. Винару, І. Гиричу, Я. Шашкевичу, С. Кіржаєву, В. Педичу, Р. Пирогу, О. Пріцаку, В. Ульяновському, В. Пристайку, Ю. Шаповалу, П. Соханю, С. Білоконю, В. Домбровському, Л. Решодько, О. Юрковій, Я. Дашкевичу, Я. Дзирі, М. Брайчевському, Я. Ісаєвичу , М. Жулинському зробити вагомий внесок у розвиток грушевськознавства. Поодиноких аспектів дослідження бібліографічних напрямів діяльності М. Грушевського торкаються праці Л. Ільницької, що вивчала бібліографічну діяльність Наукового Товариства імені Шевченка у Львові (НТШ). Деякі напрями бібліографічної діяльності визначних особистостей, в т.ч. і М. Грушевського, вивчались М. Геращенком. У той же час спеціального дослідження стосовно бібліографічних аспектів творчої спадщини М. Грушевського досі не існувало. Всебічне вивчення і аналіз бібліографічної діяльності вченого відкривають можливість для реконструкції як історії бібліографії, так і української національної бібліографії та її персоніфікації.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертація виконана у відповідності до науково-дослідної програми кафедри бібліотекознавства та інформаційних ресурсів Київського національного університету культури і мистецтв "Бібліографознавство: історія, сучасний стан та перспективи розвитку".

Хронологічні межі дослідження в основному окреслені роками життя М. Грушевського (1866–1934). Проте особлива увага приділена періоду від 1885 р. до 1934 р., на який припадає поява перших наукових праць ученого та розквіт його наукової діяльності.

Об'єктом дисертаційного дослідження є наукова спадщина М. Грушевського.

Предметом дослідження є виявлення бібліографічних аспектів наукового доробку М. Грушевського.

Метою дисертаційного дослідження є проведення всебічного об'єктивного аналізу бібліографічних аспектів наукової спадщини М. Грушевського, визначення його особистого внеску у розвиток українського бібліографознавства.

Основні завдання дослідження полягають у тому, щоб:

– проаналізувати історіографію проблеми та ступінь її джерельного забезпечення;

– залучити до наукового обігу маловідомі або невідомі факти бібліографічної діяльності М. Грушевського;

– виявити способи бібліографічного опрацювання М. Грушевським текстів наукових робіт;

– висвітлити погляди М. Грушевського на бібліографію;

– дослідити бібліографічні праці вченого;

– визначити основні чинники бібліографічної культури наукових видань ученого;

– охарактеризувати значення бібліографічного доробку вченого для розвитку української бібліографії та бібліографознавства.

Методологічною базою дослідження є принцип історизму. При розв'язанні конкретних дослідницьких завдань застосовано сукупність методів історичного дослідження: історико-порівняльний та проблемно-хронологічний методи, методи систематизації та класифікації документальних фактів, а також спеціальні методи бібліографознавчого, джерелознавчого та бібліографічного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– залучено до наукового обігу нові архівні документи, що розкривають бібліографічну діяльність М. Грушевського;

– вивчено склад і зміст бібліографічних праць М. Грушевського, виявлені їх особливості в контексті розвитку науково-допоміжної та рекомендаційної бібліографії, галузевих бібліографій, а також біобібліографії;

– встановлено основні способи бібліографічного опрацювання вченим наукових праць з історії, археології, етнографії, літературознавства, мовознавства;

– виявлено основні складові бібліографічної культури наукових видань М. Грушевського;

– досліджено погляди М. Грушевського на українську бібліографію, формування її видів та ролі у поширенні знань;

– визначено основні особливості бібліографічного доробку вченого в контексті національної української бібліографії та бібліографознавства.

Практичне значення дисертації полягає у розширенні наукових знань про бібліографічну діяльність М. Грушевського, а також у можливості використання її положень та висновків при вивченні вузівських курсів з історії української культури, бібліографознавчого циклу, а також спецкурсів з української бібліографії. Результати можуть бути застосовані при підготовці підручників і навчальних посібників, розробці лекційних курсів для студентів бібліотечно-інформаційної спеціалізації вузів культури та педагогічних університетів. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення та висновки можуть бути використані українознавцями, істориками, бібліографознавцями при створенні узагальнюючих праць та спеціальних монографічних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження апробовано на Міжнародних науково-теоретичних конференціях – "Бібліотеки та інформаційні центри в системі наукового супроводу суспільних реформ" (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, м. Київ, 12–14 жовтня 2004 р.); "Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики" (Державна академія підготовки керівних кадрів культури і мистецтва, м. Київ, 25–26 травня 2004 р.); "Технологія і техніка друкарства. Друк – 2004" (Національний технічний університет "КПІ", м. Київ, 28–29 травня 2004 р.); "Інноваційна діяльність – стратегічний напрям розвитку наукових бібліотек" (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, м. Київ, 7–9 жовтня 2003 р.); на Всеукраїнських наукових конференціях – "Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: проблеми та перспективи" (Національний авіаційний університет, м. Київ, 24–26 березня 2004 р.); "Українська бібліотечна біобібліографістика – важливий складник розвитку національної культури" (Національна парламентська бібліотека України, м. Київ, 26 вересня 2002 р.) та на науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів та пошукувачів Київського національного університету культури і мистецтв "Соціально-культурна сфера: реалії, проблеми, перспективи" (15 квітня 2004 р.) та "Бібліографознавство: історія, сучасний стан та перспективи розвитку" (15 квітня 2003 р.).

Публікації. Матеріали дослідження знайшли відображення у 7 публікаціях автора, з них – 6 статей у фахових виданнях, одна стаття – за матеріалами науково-практичної конференції.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що містить 323 позиції, а також чотирьох додатків. Обсяг основного тексту дисертації 182 сторінки, загальний обсяг 205 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми, її актуальність, розкрито зв'язок з науковими програмами й планами, визначено мету та завдання дослідження, об'єкт, предмет, хронологічні межі, джерельну базу, підкреслено наукову новизну та практичне значення. Наведено відомості про апробацію та впровадження результатів здійсненої роботи, визначено базовий термін дослідження – "бібліографічні аспекти", які розглядаються нами як сукупність способів або система прийомів, використаних вченим для бібліографічного опрацювання інформаційних джерел.

У **першому розділі "Історіографія та джерельна база дослідження"** зазначено, що історіографія грушевськознавства поділена Л. Винаром на кілька етапів, для першого з яких характерною була оцінка наукового доробку вченого сучасниками М. Грушевського – визначними істориками В. Антоновичем, В. Щербиною, І. Франком, С. Томашівським, В. Дорошенком, І. Крип'якевичем, Д. Багалієм, М. Василенком.

Святкування 60-річного ювілею від дня народження М. Грушевського активізувало дослідження творчої спадщини історика, що стала результатом великої дослідницької праці, зокрема М. Кордуби, який в публікаціях, присвячених аналізу наукової творчості М. Грушевського, відзначав характерні бібліографічні особливості деяких праць історика, зокрема "Історії України-Руси", яка написана на грунтовній джерельній базі, що дозволила зробити нові висновки щодо історії українського народу. М. Кордуба також вказав на окремі бібліографічні відомості, використані М. Грушевським в "Ілюстрованій історії України" та 5-томній "Історії української літератури".

З середини 20-х років ставлення до наукової творчості вченого з боку офіційної історіографії поступово змінювалося. Публікації М. Рубача, П. Любченка, М. Яворського, що з'являлися у періодичних виданнях "Червоний шлях", "Життя і революція", "Більшовик України", започаткували партійно-комуністичну інтерпретацію життя і творчості М. Грушевського.

Після смерті історика в 1934 р. були здійснені певні спроби вивчення його наукового доробку. І. Крип'якевич у монографії "Михайло Грушевський: життя й діяльність" подав докладну характеристику діяльності вченого під час його перебування в Галичині. Відзначаючи здобутки в організації наукового життя в Західній Україні, він підкреслив при цьому провідну роль М. Грушевського у розвитку видавничої та бібліографічної діяльності краю. В цей час були здійснені спроби вивчення наукової спадщини М. Грушевського поза межами України. Зокрема, про це свідчать публікації В. Біднова, І. Борщака, Д. Дорошенка, Г. Коха, які вийшли за кордоном. Отже, бібліографічна база грушевськознавства була збагачена зарубіжними дослідженнями.

Новим етапом вивчення життя і творчості М. Грушевського стало 100-річчя від дня народження видатного вченого, коли за ініціативи Л. Винара та при підтримці відомих українських вчених за кордоном О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко та інших було створено Українське Історичне Товариство (УІТ) з його науково-інформаційним щоквартальником "Український історик", на сторінках якого з'являлися праці з грушевськознавчої тематики. Варто відзначити бібліографічні праці Л. Винара, присвячені дослідженню наукової спадщини М.С. Грушевського, що вийшли друком в США та Німеччині.

Після проголошення незалежності України утворилися умови для розвитку грушевськознавства. Провідні вчені в Україні та за кордоном М. Антонович, Л. Винар, Я. Дашкевич, Р. Пиріг, С. Білокінь, Л. Решодько висловлювали думку про необхідність створення повної бібліографії наукового доробку М. Грушевського. В. Сарбей з нагоди 125-річчя від дня народження М. Грушевського видав працю "Академік М. Грушевський: Матеріали для бібліографії (1914–1934 рр.)", в основу якої було покладено недоступні широкому загалу дослідників архівні джерела.

Підвищення інтересу до проблем грушевськознавства також сприяло активізації бібліографічних досліджень. З'явилися бібліографії вибраних праць М. Грушевського, укладені М. Кордубою, Д. Дорошенком, О. Оглобліним, Я. Бідлом, а також англомовні бібліографії Т. Приймака та О. Сидоренка.

У численних публікаціях, що з'явилися в цей період, помітне місце належить дослідженню теоретико-методологічних засад творчого доробку видатного вченого. Видання архівної грушевськіани – мемуарів, щоденників, епістолярних матеріалів – значно поглибило розуміння як творчості М. Грушевського, так і бібліографічного оснащення його наукової спадщини.

Необхідність нової інтерпретації прочитання наукових концепцій історика усвідомлене багатьма сучасними українськими вченими, про що свідчать численні публікації І. Гирича, П. Соханя, Р. Пирога, Г. Бурлаки, Т. Кульчицької, Т. Панько, В. Ульяновського, С. Кіржаєва, Л. Зашкільняка, В. Сарбея, В. Гоцуляка, С. Білоконя, В.Тельвака, Я. Дашкевича, Г. Сварник, О. Купчинського, О. Романіва, Л. Решодька, Ю. Шаповала та багатьох інших, які відображали в своїх розвідках різні аспекти життя, наукової та громадської діяльності М. Грушевського.

Одночасно із значним інтересом дослідників до наукової спадщини М. Грушевського спостерігається зацікавленість у вивченні його поглядів на бібліографію. Так, розглядаючи проблеми українознавчої бібліографії у Науковому Товаристві ім. Т.Г. Шевченка, Л. Ільницька спробувала проаналізувати діяльність Бібліографічної комісії, створеної за участю М. Грушевського, що дало їй підстави вважати історика таким, який своєю діяльністю обгрунтував створення національної бібліографії. Досліджуючи бібліографічну діяльність М. Грушевського в різні періоди його творчості, М. Геращенко дійшов висновку, що вона суттєво допомагала вченому при підготовці і написанні наукових праць, укладанні різних видів бібліографічних покажчиків.

Джерельну базу дослідження, передусім, становить бібліографічний апарат монографічних досліджень М. Грушевського, біобібліографічні матеріали, бібліографічні покажчики, бібліографічні огляди, коментарі з бібліографічним посиланням, рецензії на бібліографічну продукцію, які ста-

новлять суттєвий бібліографічний доробок вченого. Завдяки науковій специфіці (обмеженість обсягу матеріалу, критична спрямованість, концептуальні висновки) ці джерела є унікальними при висвітленні бібліографічних особливостей творчої спадщини вченого.

Іншу групу джерел становлять документи особового походження, основним видом яких стали автобіографії М. Грушевського ("Автобіографія, 1906 р.", "Автобіографія, 1914–1919 рр.", "Автобіографія, 1926 р."), "Щоденник (1888–1894)", дві частини "Споминів" ученого, а також значна частина неопублікованих листів, що зберігаються в архівах, бібліотеках, наукових установах.

Важливим джерелом у висвітленні бібліографічних аспектів діяльності М. Грушевського була періодика, зокрема, журнали "Літературно-науковий вістник" (ЛНВ), "Записки Наукового товариства ім.Т. Шевченка" (ЗНТШ), "Україна", "Етнографічний збірник", на сторінках яких містяться численні тематичні та персональні бібліографічні списки і огляди, некрологи, що належать перу М. Грушевського, а також періодичні видання "Архіви України", "Український історик", "Український історичний журнал", "Пам'ять століть", "Київська старина", що висвітлюють результати наукових досліджень сучасного грушевськознавства.

Значущу групу джерел склали документи з фондів Центрального державного історичного архіву України у м.Києві (ф.1235), що є найповнішим зібранням відомостей про родину Грушевських, в якому тільки листування становить близько 75 % документів і, за підрахунками І. Гирича, – приблизно тисяча листів від М. Грушевського до окремих осіб та установ, а також понад 12 тисяч листів до нього, серед яких близько тисячі листів від різних установ і організацій, в яких містяться відомості про бібліографічні аспекти його наукової діяльності.

Важливі джерела, пов'язані з іменем М. Грушевського, зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 401 – Літературно-науковий вістник; ф. 309 – містить джерельні матеріали про бібліографічну діяльність М. Грушевського в НТШ; ф. 357 – І. Крип'якевича; ф. 368 – С. Томашівського; ф. 362 – К. Студинського), що включають приватне та офіційне листування, рукописи вченого.

Виняткову цінність становлять документи М. Грушевського та матеріали про нього, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і містять автографи його листів до різних діячів, включаючи С. Єфремова, В. Доманицького, О. Кандибу (Олеся), М. Біляшівського, та матеріали Всеукраїнської академії наук (ВУАН), Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, що подають не лише свідчення про

життя та діяльність вченого і громадсько-політичного діяча, а й документальні підтвердження стосовно обміну інформацією.

Суттєву допомогу у висвітленні досліджуваної проблеми надали матеріали Відділу рукопису Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (ф. 57 – І. Калиновича; ф. 26 – В. Щурата; ф. 1026/77 – Барвінських), в яких подані звіти про роботу секцій НТШ та епістолярій М. Грушевського, де виявлені біографічні свідчення про роль бібліографії в науковій діяльності М. Грушевського. Опрацьована також частина епістолярної спадщини М. Грушевського з Національного історичного музею України, що включає листування з видатними громадськими та політичними діячами, вітчизняними і зарубіжними вченими.

Музей М. Грушевського у Києві містить фотодокументи та іконографію, що також досліджувалися дисертанткою.

Важливим джерелом стали бібліографічні дослідження наукового доробку вченого, які розпочалися на початку XX ст. Першою такою спробою можна вважати працю українського бібліографа І.О. Левицького "Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського", до якого було внесено праці вченого за 1885–1904 роки, що становило 592 окремих бібліографічних записів. Важливо наголосити, що в бібліографічній роботі І. Левицького було виокремлено розділ з переліком бібліографічних оглядів, укладених М. Грушевським. Бібліографічні описи в реєстрі відзначалися повнотою, а список праць М. Грушевського було укладено в хронологічному порядку.

Варто також відзначити "Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр.", вміщені в ювілейному збірнику з нагоди 60-річчя від дня народження та 40-річчя наукової діяльності вченого. У передмові Д. Балика та інші автори зазначали, що "під час збирання бібліографії було використано книжкові фонди Всенародної Бібліотеки України при ВУАН та інших наукових бібліотек Києва". Хронологічно до бібліографічного покажчика було внесено праці М. Грушевського за означений період, а також бібліографічний список його праць, що супроводжувався допоміжним абетковим покажчиком.

Бібліографічні праці І. Левицького, Д. Балики, В. Дорошенка та інших бібліографів відображають перші спроби бібліографічного опрацювання творів М. Грушевського. Слід назвати також і "Бібліографію" Б. Черкаського, яка включала тільки літературні твори М. Грушевського. Бібліографію вибраних праць М. Грушевського укладали Я. Бідл, М. Кордуба, О. Оглоблін. Вирізняються своєю повнотою бібліографічні покажчики, укладені Л. Винаром, що містять бібліографію наукової спадщини М. Грушевського та історіо-

графію грушевськознавства. До 130-річчя від дня народження М. Грушевського Б.В. Грановський уклав покажчик "Михайло Грушевський. Перший президент України, академік: Біобібліографія (1885–2000 рр.)", в якому подано повний реєстр публікацій вченого, а також хронологію та географію його видань, наукових розвідок про нього, офіційних повідомлень, спогадів сучасників.

На увагу також заслуговують бібліографічні видання С. Кіржаєва "Документальні матеріали М. Грушевського у фондах відділу рукописів НБУВ" та І. Гирича "Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Покажчик до фонду 1235 у ЦДІА України у м. Києві" і праця Г. Сварник "Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архівів у м. Львові".

Таким чином, наукове вивчення теми дає підстави стверджувати, що, незважаючи на те, що творча спадщина і наукова та громадська діяльність М. Грушевського були предметом наукових студій, але бібліографічні аспекти наукової спадщини визначного вченого залишались поза увагою дослідників. У той же час вивчення ролі бібліографії у науковій діяльності визначної особистості становить актуальну проблему українського бібліографознавства.

Другий розділ дисертації **"Бібліографічне наповненняя історико-літературознавчої спадщини М.С. Грушевського"** складається з трьох підрозділів. Перший з них *"Бібліографічне підгрунтя перших наукових досліджень ученого"* присвячений бібліографічному опрацюванню початкових наукових розвідок, якими стали студентські реферати "Гельмгольд и его "Славянская хроника", "Древності", перших монографій "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя" та "Барське староство. Історичні нариси XV–XVII ст.".

Бібліографічний супровід цих праць містить значну документознавчу та бібліографічну інформацію. Як засвідчило дослідження, тільки в "Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя" автором зроблено посилання на 50 першоджерел та 164 наукові праці, серед яких зустрічаються історичні пам'ятки давньоукраїнської літератури і писемності, літописи, кодекси, акти, грамоти. Використання М. Грушевським реєстрів історико-літературознавчих видань засвідчує досконале знання вченим цих джерел і становить для бібліографознавців науковий інтерес.

Отже, бібліографічна основа перших наукових праць М. Грушевського характеризувалася використанням першоджерел, а також аргументованістю та логічністю їх бібліографічного опрацювання, про що свідчить структура означених робіт. Наукові праці М. Грушевського, написані у 1886–1894 рр., забезпечені грунтовною джерельною базою та її належним бібліографічним аналізом. Про це свідчить повнота їх бібліографічного опису, достовірність вихідних даних, точність використаних посилань.

У другому підрозділі *"Бібліографічна основа багатотомної "Історії України-Руси"* проаналізовано розгалужений довідково-бібліографічний апарат до монографічного видання і виявлено такі його елементи, як передмови, вступні замітки, супроводжуючі статті та післямови до відповідних томів, що виконують важливу аналітико-оціночну функцію і органічно поєднані з основним текстом твору. Фундаменталізм "Історії України-Руси" було забезпечено значною підготовчою працею, що засвідчувало видання "Жерел до історії України-Руси", які містили аналіз Іпатіївського, Лаврентіївського, Густинського, Новгородського, Хлєбніковського літописів та літописів козацьких, також "Патерика Печерського", "Житій...", інших вітчизняних і зарубіжних першоджерел, що дозволило автору реконструювати історію України-Руси, окремих її регіонів від найдавніших часів до середини XVII ст.

Дослідження засвідчило, що складові довідково-бібліографічного апарату "Історії України-Руси", до яких слід віднести "Зміст, Пояснення до таблиць, Перегляд томів, Пояснення скорочених цитат, Покажчик імен і річей, Пояснення до генеалогічної таблиці, Виправлені помилки", містили в своєму складі науково-бібліографічну інформацію про вітчизняні та зарубіжні джерела з історії українського народу, що сприяло в цілому розкриттю змісту праці. Розроблені М. Грушевським спеціальні джерелознавчі огляди до томів видання, в яких було подано перелік та здійснено аналіз першоджерел, свідчили про грунтовність наукової праці. Примітки, авторські роз'яснення та коментарі різних типів і, перш за все, численні цитування, що супроводжувались відповідними бібліографічними посиланнями в томах "Історії України-Руси", сприяли підтвердженню чи спростуванню наукових гіпотез опонентів, а також грунтовності висновків, здійснених визначним істориком. Варто наголосити на тому, що підрядкові серединотекстові бібліографічні посилання зазвичай доповнювались авторською оцінкою та рекомендаціями. Підготовлені М. Грушевським до монографічних видань допоміжні покажчики "Покажчик осіб, Покажчик місць" сприяли розкриттю та уточненню основного змісту "Історії України-Руси", а також засвідчували джерелознавчі знання автора, що дозволило йому створити бібліографічну основу, яка стала підгрунтям для написання основного тексту дослідження.

У третьому підрозділі "Бібл*іографічна характеристика "Історії української літератури"* висвітлено використані М. Грушевським бібліографічні списки, прикнижкові покажчики, притекстові та серединотекстові бібліографічні посилання і коментарі, що суттєво уточнювали та доповнювали основний зміст роботи.

Аналізуючи літературознавчі видання, М. Грушевський використовував критико-бібліографічні огляди, бібліографію української і світової

літератури, про що засвідчують використані або цитовані літературознавчі праці вітчизняних та зарубіжних дослідників: М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, Ф. Колесси, М. Сумцова, К. Геснера, Ф. Бекона. В "Історії української літератури" дослідником здійснена диференціація опрацьованих літературних джерел, представлених бібліографічними розробленими допоміжними покажчиками. Отже, бібліографічне наповнення історико-літературознавчої спадщини М. Грушевського, передусім фундаментальні "Історія України-Руси" та "Історія української літератури", свідчить про грунтовне бібліографічне опрацювання використаних вченим вітчизняних та зарубіжних джерел.

Третій розділ дисертаційного дослідження **"Науково-бібліографічна праця М.С. Грушевського у періодичних виданнях та збірниках"** складається із двох підрозділів. У першому з них *"Критико-бібліографічна діяльність вченого у Науковому Товаристві ім. Т.Г .Шевченка"* досліджено внесок М. Грушевського в організацію та розбудову товариства, його наукових видань, передусім, "Записок Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка" (ЗНТШ) та "Літературно-наукового вістника"(ЛНВ).

Дослідження засвідчило, що М. Грушевський своєю діяльністю із заснування Бібліографічної комісії НТШ та створення бібліографічного відділу в ЗНТШ суттєво вплинув на подальший розвиток вітчизняної бібліографії. Наголошуючи на актуальності бібліографії, він зазначав, що "в бібліографії свіжість – діло першорядне" (ВР ЛНБ ім. В. Стефаника, ф. 1026/722, спр. 11), а також, що "важливо, щоб бібліографія не старіла" (Там само). Бібліографічна комісія, основу якої складали М. Грушевський, В. Дорошенко, І. Крип'якевич, М. Залізняк, М. Возняк, І. Левицький, І. Свенціцький, Ів. Кокорудз, В. Гнатюк, ініціювала підготовку бібліографії стародруків, принципи укладання якої розробив сам М. Грушевський. З його ініціативи розпочався вихід серії "Українська бібліографія", що є свідченням подальшого розвитку української ретроспективної бібліографії, яка мала стати підгрунтям для укладання національної бібліографії. В одному із листів М. Грушевського до Д. Дорошенка зазначено: "до української бібліографії Вашої слід втягнути і закордонні видання наших людей..." (ВР ЛНБ ім. В. Стефаника, ф. 57, спр. 785), формулюючи таким чином основний принцип національної бібліографії – її повноту.

Створений з ініціативи М. Грушевського бібліографічний відділ в ЗНТШ, в основу якого було покладено рубрики "Miscellanea", "Наукова хроніка", "Бібліографія", характеризувався як тематичною спрямованістю, так і різними видами бібліографічної діяльності, де вміщувалися реферати, замітки, надавалась критична оцінка друкованим виданням, і, на думку Л. Ільницької, це було першою спробою української реферативної інформації.

У дослідженні доведено, що участь М. Грушевського в роботі бібліографічного відділу сприяла реалізації одного із видів його наукової діяльності – рецензування як засобу наукової критики. Вчений використовував рецензування як одну із форм бібліографічної характеристики творів друку. М. Грушевський у своїх рецензіях на праці історичної тематики (В. Антоновича, М. Довнар-Запольського, О. Лазаревського, Д. Яворницького) та філологічної проблематики (І. Срезневського, О. Шахматова, В. Лесевича) вміщував не лише критичну характеристику видань. Свою оцінку він супроводжував бібліографічними описами, виконаними згідно з існуючими на той час правилами (відомості про автора, назва рецензованого твору, вихідні дані та кількісна характеристика видання). М. Грушевський вважав, що ефективність рецензії певною мірою залежала від оперативності її оприлюднення – "рецензії і новини майже готові... всіх їх не відкладати, бо втратять свіжість, що дуже важне" (ВР ЛНБ ім. В. Стефаника, ф. 26, спр. 464).

Бібліографічні аспекти діяльності М. Грушевського певною мірою виявляються у написаних ним некрологах, в яких містилися не лише основні відомості про життєвий та творчий шлях особистості, але й подавався бібліографічний перелік наукових праць. Так, М. Грушевський відгукнувся некрологами на смерть О. Лазаревського, О. Андрієвського, О. Терлецького, інших вчених та громадських діячів.

Серед важливих напрямів критико-бібліографічної праці М. Грушевського на сторінках ЗНТШ варто відзначити також археографічний, про що засвідчує оцінка ним досліджень В. Флоринського, М. Біляшівського, П. Лошкарьова, М. Плохинського, вміщена на сторінках бібліографічних відділів ЗНТШ.

Важливим напрямом бібліографічної діяльності слід вважати сприяння М.С. Грушевського підготовці та виданню "Покажчика до Записок Наукового Товариства ім.Т.Г. Шевченка. Т. I–XX. Роки I–VI" (Львів, 1898.– 66 с.), що містив тисячі бібліографічних записів, які розкривали зміст наукового видання за перші двадцять років його існування. Варто зауважити, що покажчика до всіх 155 томів ЗНТШ сьогодні, на жаль, не існує.

Аналіз діяльності М. Грушевського та його ролі як організатора "Літературно-наукового вістника" виявив, що на сторінках видання вчений опублікував 198 робіт, серед яких були бібліографічні списки, бібліографічні огляди, замітки критико-бібліографічного характеру.

Як засвідчило дослідження, в журналі з ініціативи М. Грушевського публікувались бібліографічні списки "Нові українські книжки і брошури", що інформували про тогочасні українські видання. Незважаючи на те, що праця тривала лише від квітня 1911 до березня 1912 р., вона засвідчувала

про ініціювання М. Грушевським розвитку поточної української бібліографії. У відділах ЛНВ "Хроніка та бібліографія", "Новини нашої літератури" та "Із чужих літератур" М. Грушевський вміщував бібліографічну інформацію про праці Т. Шевченка, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, В. Гнатюка, Є. Чикаленка, Н. Кобринської, М. Старицького, О. Маковея, А. Чехова, М. Горького, М. Некрасова, Л. Толстого. Не проходила повз його увагу і діяльність українських бібліографів. Так, з нагоди 25-річної діяльності українського бібліографа В. Дорошенка, який збагатив бібліографічну шевченкіану, М. Грушевський написав критико-бібліографічну статтю. Крім того, відгукується статтею "Сумний великдень", що стала присвятою фундатору української бібліографії М. Комарову і містила бібліографію творчого доробку, підготовлену В. Дорошенком.

До співпраці у бібліографічних відділах ЛНВ М. Грушевським було залучено С. Єфремова, А. Кримського, В. Стефаника, В. Гнатюка.

У другому підрозділі *"Критико-бібліографічне опрацювання М.С. Грушевським видань Українського Наукового Товариства"* зроблено спробу висвітлити бібліографічні аспекти творчого доробку М. Грушевського на сторінках часописів "Україна" та "Записки УНТ", які містили відділи хроніки, критики та бібліографії, де здійснювалась об'єктивна оцінка історико-літературних процесів в Україні і за кордоном.

На сторінках часопису "Україна" вчений збагатив бібліографічний некрополь, опублікувавши некрологи, присвячені І. Франку, В. Антоновичу, О. Левицькому, М. Драгоманову, В. Гнатюку, П. Кулішу, О. Лазаревському, Г. Житецькому, П. Тутковському, Ф. Вовку, професору Празького університету Я. Бидлю, що містили також і бібліографію їх праць.

Усвідомлюючи значення бібліографії для наукових досліджень, М. Грушевський залучив провідних українських бібліографів та вчених В. Дорошенка, О. Янату, М. Ясинського, К. Харламповича, К. Копержинського, К. Студинського, В. Пархоменка до співпраці у критико-бібліографічних відділах УНТ.

Як засвідчило дослідження, бібліографічні покажчики та огляди, присвячені видатним українським діячам науки і укладені М. Грушевським, відрізняються високим фаховим рівнем. Особливо слід відзначити підготовлений вченим бібліографічний покажчик "Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр.1918–1923", в якому було вміщено відомості про 52-х померлих заслужених діячів науки і культури.

Окремо слід відзначити, що М. Грушевським, як на сторінках ЗНТШ, так і "Записки УНТ", вміщувалися відомості про книжки вітчизняних учених, діячів освіти та культури, що містились у книжкових крамницях, популяризуючи таким чином книготорговельну бібліографію.

ВИСНОВКИ

1. Бібліографічні аспекти наукового доробку М. Грушевського досі не стали предметом історико-бібліографознавчого дослідження, однак накопичені фактичні матеріали і достатня джерельна база дозволили певною мірою вирішити завдання, сформульовані у дисертаційній роботі.

2. Вивчення архівних джерел і, передусім, епістолярію засвідчило, що М. Грушевський визнавав важливу соціальну роль бібліографії, про що йшлося у його листах до відомих бібліографів І. Левицького, В. Дорошенка, М. Ясинського, О. Янати. Усвідомлюючи важливість поширення бібліографічних знань для розвитку національної науки і культури, він залучав до співпраці у відділах критики та бібліографії періодичних та продовжуваних видань НТШ та УНТ В. Барвінського, О. Маковея, В. Щурата, іншу українську інтелектуальну еліту.

3. Провідними напрямами бібліографічного опрацювання М. Грушевським наукових текстів були історичний, літературознавчий та археографічний, що спостерігались від перших наукових робіт М. Грушевського, які містять належну бібліографічну основу (посилання, бібліографічні інверсії, списки використаних джерел), до багатотомних монографічних досліджень з розгалуженим довідково-пошуковим апаратом, який складався із передмов, джерелознавчих оглядів або ж вступних заміток, післямов, спеціальних джерельних екскурсів та допоміжних бібліографічних покажчиків – іменного та географічного. Порівняльний аналіз бібліографічного оснащення наукових робіт вченого засвідчив удосконалення уміння вибирати потрібні книжки для написання наукових праць, а також уміння використовувати необхідні джерела для розкриття змісту досліджуваної проблеми, оцінювати ці документи різноманітними способами.

4. Науково-організаційна праця М. Грушевського в НТШ з утворення Бібліографічної комісії та бібліографічно-інформаційних відділів у періодичних виданнях сприяла якісно новому рівню розвитку поточного бібліографічного інформування, спрямованого на задоволення як індивідуальних, так і групових інформаційних потреб різних верств суспільства, а також фахових інформаційних потреб учених у галузі суспільних наук. Бібліографічна інформація, що з'являлась в органах друку НТШ з ініціативи М. Грушевського та за його особистою участю, засвідчує розвиток поточної, рекомендаційної та національної української бібліографії.

Розглядаючи рецензію на нові документи як форму бібліографічної характеристики творів друку, М. Грушевський не лише сам відгукувався на актуальні наукові видання гуманітарного циклу, але й залучав до цієї роботи багатьох українських і зарубіжних фахівців, друкуючи їх рецензії на ЗНТШ,

ЛНВ, чим суттєво сприяв подальшому розвитку оціночної функції бібліографії. Він використовував усі можливості для інформування, зокрема, некрологи, написані М. Грушевським і надруковані на сторінках згаданих видань, містили інформацію про життєвий та творчий шлях людини і супроводжувались переліком основних наукових праць, що сприяло поширенню бібліографічної інформації в суспільстві, розвитку біобібліографії.

5. Важливим напрямом бібліографічної діяльності М. Грушевського стало укладання біобібліографічних покажчиків та списків, одноосібних або у співавторстві, створених за класичною методикою бібліографування, які містили основні відомості про життєвий і творчий шлях особистості, її науковий доробок. Поширюючи інформацію про видатних представників української еліти, М. Грушевський прагне охарактеризувати особистість в історичному контексті, виявити внесок кожного у розвиток української науки і культури та світової цивілізації.

6. Роботам М. Грушевського притаманна висока бібліографічна культура, про що засвідчують численні посилання на першоджерела, які постійно наявні в його творах і засвідчують вміння проводити якісний відбір потрібних документів, повноту та достовірність відібраних фактів і даних, глибину авторського аналізу фактичного матеріалу, всебічне його вивчення.

Проведена систематизація виявлених в роботах М. Грушевського посилань на використані джерела свідчить про глибоке усвідомлення науковцем основних аспектів змісту кожного із залучених документів. Саме тому поширеними є посилання на джерело в цілому, на групу документів, що мають спільні підходи до суті проблеми, на частину тексту документа, з якою згоден або полемізує М. Грушевський. Важливе значення М. Грушевський надавав груповим посиланням, оскільки вони не лише інформували про склад та характер джерел з певного питання, але і надавали можливість ученому розкрити хід досліджуваної ним проблеми, вводили читача до творчої лабораторії автора, робили його докази більш переконливими. Завдяки внутрішній єдності та підпорядкованості творчому задуму автора бібліографічні посилання в ряді випадків є емоційно забарвленими і впливають не лише на розум, а й на почуття читача, оскільки вони оціночно характеризують текст, розкривають його аналітично, входять організаційною частиною у систему доказів вченого.

Своєрідним у М. Грушевського є і оформлення бібліографічних записів. Основними його елементами в різних випадках виступали початкові слова заголовків видань, прізвища авторів, номери томів, роки їх видання і навіть сторінки в різних виданнях в залежності від того, наскільки ті чи інші елементи були найбільш інформативними на погляд автора. Доведено, що сама комбінаторика елементів бібліографічного опису була підпорядкована

оцінці М. Грушевським потрібного змістовного аспекта документа, що використовувався. Система бібліографічних посилань, застосована в роботах М. Грушевського, була такою гнучкою і багатоаспектною, що вводила читача в інформаційне поле проблеми.

Цитування першоджерел було поширеним науковим прийомом М. Грушевського для підтвердження своїх наукових гіпотез. Кожну думку опонента він споряджував посиланнями на відповідні публікації, а свої положення підкріплював новими, неспростовними фактами, даними офіційної статистики. Вченим здійснювався грунтовний аналіз фактів, подавався їх порівняльний аналіз, що є свідченням професіоналізму автора в науковій полеміці, документованості його оцінок та висновків.

7. Бібліографічне наповнення наукових робіт М. Грушевського суттєво збагачує сучасне українське бібліографознавство відомостями про місце і роль бібліографії в житті вченого, про існування оригінальних підходів до поширення наукових знань через авторську систему посилань, яка засвідчує логіку його наукової роботи.

Українська галузева бібліографія збагатилась оцінками та висновками М. Грушевського про дослідження видатних істориків, письменників, літературознавців, а українська національна бібліографія – удосконаленням її принципів – актуальності, повноти, систематичності.

8. Аналіз бібліографічних аспектів наукової спадщини М. Грушевського має важливе історико-культурне значення для розвитку грушевськознавства і бібліографознавства. У той же час виконане дослідження дозволяє скорегувати існуючі у спеціальній літературі думки про те, що М. Грушевський спеціально бібліографією не займався.

В особі Михайла Сергійовича Грушевського вітчизняна наука має не лише визначного українського вченого, громадського і політичного діяча, але й бібліографа – популяризатора знань.

Отже, в результаті виконаного дослідження з'ясовано бібліографічні аспекти наукової спадщини М. Грушевського, визначено основні напрями бібліографічного опрацювання М. Грушевським інформаційних джерел. У той же час дисертаційна робота не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальшого опрацювання потребує виявлення всіх друкованих і недрукованих праць вченого, що складають національну наукову спадщину, а також її опрацювання, утворення їх бібліографічного банку даних за допомогою сучасних комп'ютерних технологій.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. *Цибенко І.П.* Критико-бібліографічна діяльність Михайла Гру-

шевського у виданнях Українського Наукового Товариства // Вісник Книжкової палати.– 2004.– № 6.– С. 36–39.

2. *Цибенко І.П.* Критико-бібліографічна діяльність Михайла Грушевського на сторінках "Записок НТШ" та "Літературно-наукового вістника" (Львівський період життя і творчості видатного вченого. 1894–1914 роки)// Вісник Книжкової палати.– 2004.– № 3.–С. 30–35.

3. *Цибенко І.П.* Бібліографічна культура у творчій спадщині М.С. Грушевського та її роль в історії української бібліографії // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського.– К., 2004.– Вип.13 – С. 61–73.

4. *Цибенко І.П.* "Історія української літератури" М.С. Грушевського та її бібліографічне оснащення // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: Проблеми науки, освіти, практики: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ 25–26 травня 2004 р.– К., 2004.– С. 178–180.

5. *Цибенко І. П.* "Історія України-Руси" М.С. Грушевського як зразок бібліографічної культури // Вісник Книжкової палати.– 2003.– № 1.– С. 37–39.

6. *Цибенко І.П.* Бібліографічна основа історичних праць М.С. Грушевського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип.11 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2003.– С. 460–470.

8. *Цибенко І.П.* Діяльність М.Грушевського: пошук бібліографічних джерел // Бібліотечна планета.–2002.– № 4.– С. 34–35.

Анотація

Цибенко І.П. Бібліографічні аспекти наукової спадщини М.С. Грушевського. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2005.

Дисертація присвячена вивченню бібліографічних аспектів наукової спадщини М.С. Грушевського. Дисертантка характеризує постать М.С. Грушевського як бібліографа та бібліографознавця. Автором дисертації відтворено концепцію бібліографічної культури в творчості видатного вченого та громадського діяча, про що свідчить бібліографічне оснащення його наукової спадщини, підготовка бібліографічних праць, критико-бібліографічна діяльність на сторінках багатьох наукових видань. Визначено вплив М.С. Грушевського на розвиток вітчизняної бібліографії кінця XIX – першої третини XX ст., реконструйовано в історичному аспекті не лише невідомі чи

маловідомі факти бібліографічної діяльності М.С. Грушевського, але й доведено їх значення для сьогодення.

Ключові слова: М.С. Грушевський, грушевськознавство, наукова спадщина, бібліографія, бібліографічні аспекти, критико-бібліографічна діяльність, бібліографознавство.

Аннотация

Цыбенко И.П. Библиографические аспекты научного наследия М.С. Грушевского. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.08 – книговедение, библиотековедение, библиографоведение. – Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, 2005.

Диссертация посвящена изучению библиографических аспектов научного наследия М.С. Грушевского. На основе анализа обширного круга источников, в том числе и архивных, определены основные направления библиографической обработки М.С. Грушевским научных текстов, выявлена и раскрыта библиографическая основа научных работ ученого.

Важное место в работе отведено библиографическим интересам М.С. Грушевского, проанализированы составленные им библиографические указатели и списки, которые информировали общественность о выдающихся представителях украинской элиты. Раскрывается библиографическая культура ученого, о чем свидетельствуют многочисленные ссылки на первоисточники, умение проводить качественный отбор необходимых для анализа документов, полнота, достоверность фактов, глубина авторского анализа фактического материала. Выявляется, что цитирование первоисточников было самым распространенным его приемом для утверждения своих научных идей.

Рассматривается научно-организационная работа М.С. Грушевского в Научном обществе им. Шевченко по созданию Библиографической комиссии и библиографо-информационных отделов в периодических изданиях, по привлечению к сотрудничеству известных ученых и библиографов. Подчеркивается, что в это время М.С. Грушевский писал много рецензий на новые документы, рассматривая их как форму библиографической характеристики произведений печати, чем оказал влияние на развитие оценочной функции библиографии. Для распространения информации он использовал биобиблиографию, о чем свидетельствуют его многочисленные некрологи, опубликованные на страницах периодических и продолжающихся изданий.

На основе опубликованных и архивных источников, выявлены взгляды

М.С. Грушевского на библиографию, воссоздана деятельность ученого по развитию текущей, ретроспективной и национальной библиографии и биобиблиографии, а также принципов формирования. Подчеркивается, что украинская отраслевая библиография обогатилась оценками и выводами М.С. Грушевского, расширились рамки применения, а национальная – дальнейшее совершенствование ее принципов – актуальности, полноты, систематичности. Выявлены основные направления библиографической обработки М.С. Грушевским текстов информационных источников. Определено влияние М.С. Грушевского на развитие отечественной библиографии конца XIX – первой трети XX ст., реконструировано в историческом аспекте не только неизвестные или малоизвестные факты библиографической деятельности М.С. Грушевского, но и доказано их значение для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: М.С. Грушевский, грушевсковедение, научное наследие, библиография, библиографические аспекты, критико-библиографическая деятельность, библиографоведение.

Annotation

Tsybenko I.P. Bibliographical aspects of M.S.Grushevsky's scientific legacy. – Manuscript.

Thesis on competing a candidate's degree of history sciences by speciality 07.00.08 – bibliology, library science, bibliographyscience. Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, 2005.

The dissertation is devoted to professional study of M.S.Grushevsky's scientific legacy due to bibliography science. On their basis the personality of M.S. Grushevsky is characterized as a bibliographer and a library scientist. The conception of bibliographic culture in Grushevsky's scientific works indicative of bibliographic ensuring his scientific legacy, creation of bibliographic works, critical and bibliographic activity on the pages of a number of scientific publications is given. M.S. Grushevsky's impact to the development of Ukrainian science and culture including bibliographies of the end of the XIXth and one third part of the XXth centuries is defined; the unknown or little known facts of Grushevsky's bibliographic activities are reconstructed in historical aspects and their significance for the present is proved.

Key words: M.S.Grushevsky, Grushevsky science, scientific legacy, bibliography, bibliographical aspects, critical and bibliographical activities, bibliographic ensuring.

Підписано до друку 27.04.2005. Формат 60x84/16. Друк офсетний.
Умовн.-друк. арк. 1,0. Тираж 100 прим. Замовлення 76.

Друкарня Державного управління справами.
01008, Київ-8, вул. Шовковична, 4.